

2 POLAZIŠTA

2.1 Pojam tranzicije – diskurzivne prakse o tranziciji

U velikom broju znanstvenih radova koji se bave kompleksnim pojmom tranzicije moguće je prepoznati nekoliko tipova diskurzivnih praksi koje problematiziraju tranziciju, proizašlih dijelom iz interesa i zadanog epistemološkog okvira različitih znanosti ili disciplina, dijelom iz različitih (polazišnih) pozicija istraživača. Tranzicija je kompleksan pojam te je takva polilogičnost i očekivana, ona je uostalom pretpostavka interdisciplinarnog dijaloga. Uzimajući u obzir brojne radove s područja antropologije, sociologije, etnologije i kritičke teorije i srodnih disciplina s naglaskom na hrvatskom akademskom i istraživačkom polju, može se predložiti model kojim se diskurzivne prakse o tranziciji mogu podvesti pod nekoliko prepoznatljivih pozicija:

1. Tranzicija kao inherentno dijalogičan, problematičan i nestabilan pojam. Diskurzivna praksa karakteristična za humanističke znanosti i za poziciju promatranja tranzicije *iznutra*, istraživačke poglede upućene iz tranzicijskih postsocijalističkih društava odakle se pokušavaju artikulirati specifične epistemološke paradigme, pri čemu se zapadnjački konstituirana tranzitologija može promatrati kao oblik travestiranog kolonijalnog diskurza.

2. Tranzicija kao samorazumljiv, prihvatljiv i prihvaćen pojam proizašao iz zapadne tranzitologije.

Takav pojam, teleologičan u svojoj biti, uglavnom je operativan unutar društvenih znanosti. Tranzicija se postavlja sustavom mjerljivih kriterija, a diskurz je karakterističan za pozicioniranje *izvana*, pri čemu se subjektima tranzicije pristupa kao drugosti.

3. Tranzicija kao prijelaz prema novim, prerušenim formama totalitarnog mišljenja. Javlja se u tekstovima koji bi obuhvaćali ono što se naziva *kritička teorija* i u praksi se aktualizira u esejima pisaca različitih profila, u tekstovima koji se mogu smatrati filozofskim, pa do publicističkih. Karakteristično je i znakovito da se uz ove istraživačke pozicije u konsteliranju kulturnog polja vezuje neka pozicija izmještenosti ili rubnosti, marginalizirana (ne marginalna) pozicija, ekspatriotska i sl.

Kada je riječ o hrvatskom lokalnom „slučaju“ tranzicije, razumljivo je da se prijelaz iz jednog sustava u drugi odvijao u sasvim specifičnim okolnostima. Povijesni prekid nakon posebnog oblika „dekadentnog socijalizma“ (Kolanović 2011b) bio je gotovo sinkron s početkom rata u devedesetima. Uz te posebnosti, cijelim desetljećem devedesetih dominira i nacionalno-preporodna paradigma sa specifičnom artikulacijom nacionalizma, dominacijom jedne političke stranke i autoritarnim režimom. Usporedo s time odvijaju se procesi prijelaza u kapitalistički ekonomski model i procesi međunarodnih integracija.

Uz različite razdiobe kojim suvremeni povjesničari pristupaju posljednjim desetljećima, jedna, ona norveškoga povjesničara Mariusa Sørberga u važnome zborniku *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj* (Ramet, Matić ur. 2006) čini se obuhvaća potrebu pristupa posljednjim desetljećima kao povijesno heterogenom razdoblju. Sørberg opisuje tri faze tranzicije: prvu –

„demokratizacija, neovisnost i rat“ (1989.–1995.), nakon koje slijedi druga, faza „lažnog buđenja“ (1996.–1999.), a zatim i treća, nazvana „drugi pokušaj“ (od 2000.) (Søberg 2006: 35–64) – nazivi i sadržaj druge i treće faze referiraju se na procese demokratizacije. Ovaj povjesničar uočava da se „neoliberalne tendencije“ (isto: 54) javljaju već u fazi „lažnog buđenja“, i to zajedno s već započetim procesima koruptivne privatizacije.

Nadovezujući se na ovaj model, može se prepoznati da hrvatska tranzicija ima više ishodišta koja je specifično artikuliraju, a vremenski se dijelom i preklapaju, točnije naslojavaju. Četiri sloja artikulacije hrvatske tranzicije prema modelu koji će se koristiti u ovome radu bila bi:

0. Socijalistička prošlost koja završava „povijesnim rezom“ (1945.–1990.)

1. Demokratizacija, nacionalni preporod i autoritarni režim (1989.–1990.–2000.)

2. Domovinski rat (1991.–1995.)

3. Tranzicija prema kapitalizmu i oblicima zapadne demokracije i procesi euroatlantskih integracija (1990.–2013.–?)

Za nulti bi sloj artikulacijska pretpostavka obuhvaćala evoluciju jugoslavenskog socijalističkog modela, s njezinim specifičnim modelima, od „doba staljinizma“ (Goldstein 2008) do „doba krize“ (isto) i „dekadentnog socijalizma“ osamdesetih. Premda u posljednjim godinama postoji interes za temu socijalizma iz šire kulturološke perspektive (npr. Čale Feldman, Prica ur. 2006; Duraković i Matošević ur. 2013), ovaj sloj ipak u prvom redu ulazi u okvire interesa historiografije i, potrebno je naglasiti, s različitim „neslaganjima i razmimoilaženjima u interpretaciji“, ali i s historičarskom nadom „da

je matica hrvatske historiografije ipak dovoljno razvijena“ da se vodi „isključivo znanstvenim kriterijima“ (Agičić 2007: 70).

Nacionalnopreporodno razdoblje započelo bi godinom početka višestranačja, obuhvaćalo bi i vrijeme u kojem je Hrvatska još u sastavu Jugoslavije, ali u kojem započinje proces odvajanja od SFRJ. Dominantni je projekt uspostavljanja nacionalne države s izraženim nacionalizmom, koji se od kraja osamdesetih javlja i kao reakcija na nacionalizam u Srbiji, pri čemu je naglasak na konstruiranju i revitalizaciji nacionalnih mitova i proizvodnji nacionalnoga imaginarija na svim razinama (usp. Senjković 2002). Uz povijesne događaje uspostave višestranačja i osamostaljenja Republike Hrvatske, karakterizira ga politička dominacija jedne političke stranke, nacionalnopreporodne s elementima političkog pokreta i predsjednički sustav s autoritarnom osobom Predsjednika Republike. Premda je to vrijeme razdoblje nominalnog početka demokratizacije i konstituiranja demokratskih institucija, društveno se može govoriti o obliku „autoritarnog režima“ s „kultom ličnosti“ (Goldstein 2008: 752),² re-

---

2 Artikuliranje bliske povijesti u devedesetima vjerojatno je polje na kojem se vode najintenzivnije diskurzivne, kulturalne, pa i političke kulturalne borbe u hrvatskom društvu. Ovdje je preuzeta pozicija Ive Goldsteina kao jedna od središnjih akademskih pozicija jer uz nju postoje kritičnije pozicije. Neki istraživači prepoznaju u ovome razdoblju i društvo s totalitarnim značajkama, primjerice u polemičkom tekstu Dragutina Lalovića „O totalitarnim značajkama hrvatske države (1990.–1999.)“ (2000). Metahistoriografija hrvatske povijesti, problem različitih njezinih artikulacija i konkurentskih narativa, središnja je tema čitavog dosadašnjeg istraživačkog rada Branimira Jankovića.

žimskoj kontroli medija, izolacionizmu i različitim oblicima unutarnjih i vanjskih konflikata, čiji razmjeri postaju jasni upravo nakon kraja tog razdoblja, 2000. godine, kada velikom većinom HDZ gubi izbore.³ U devedesetima se odvija i ekonomska transformacija u oblik tržišnog kapitalizma, ali po načelu „političke podobnosti“, dogovorne ekonomije, tako da sintagme „pretvorba i privatizacija“ i „privatizacijska pljačka“ ne predstavljaju samo popularne publicističke izraze, već i pojmove s ustavnopravnom posljedicom; zločini privatizacije, kao i ratni zločini, u Hrvatskoj ne zastarijevaju. Devedesete predstavljaju vrijeme ishodišta korupcije koja posebno od početka 2009. uhićenjem bivšega premijera postaje prvorazrednom političkom, društvenom, zatim i književnom temom. Zanimljivo je da u devedesetima ima razmjerno malo prozne produkcije u odnosu na desetljeće koje slijedi, a i ona je usmjerena na kraće forme. Pravi *preporod romana* zbiva se u dvijetisućitima. Ovaj sloj tranzicije, kako će se vidjeti, ukoliko se izravno ne tematizira (kao npr. u romanu *Vita activa* ili *Sanjao sam slonove*), često je u prozi predstavljen implicitno ili posljedično, on se detektira u unutar dijegetički samorazumljivim oprekama i društvenom raslojavanju i u nizu drugih neuralgičnih literarnih elemenata koji tematiziraju neuralgična čvorišta tranzicije.

Domovinski rat⁴ obuhvaća vremenski omeđeno razdoblje, premda se mora istaknuti da se ratne posljedice, odnosno postratno stanje proteže zapravo do

---

3 Devedesete bi godine predstavljale svojevrsnu „odgođenu tranziciju“ (Duda 2009: 414).

4 Ovaj naziv koristim kao termin, no riječ je o vrlo uspješnoj kovanici, prilagođenoj iz ruskog naziva za Drugi svjetski

današnjeg vremena.⁵ Međutim, razdoblje oružanog sukoba može se ograničiti godinom 1995., Daytonskim i Erdutskim sporazumom. Riječ je o vremenu izrazito traumatičnih događanja i procesa, stanju koje je iznimno, radikalno drugačije, pomaknuto i izmaknuto iz normalnog i uobičajenog funkcioniranja stvarnosti. Iz tog razloga književnost koja tematizira rat, čak i kada vremenski korespondira s mirnodopskim tekstovima, ne bi ulazila u korpus analiziranih tekstova o tranziciji. Nije riječ samo o tematskoj nepodudarnosti; radi se o čitavom kompleksu ideja, svjetonazora, ali i unutarknjiževnih postupaka koji razdvajaju temu tranzicije kao civilnu, društvenu, pa konačno i mirnodopsku, od teme rata koja je istovremeno i osobna, pojedinačna i opća, književna i faksijska, izmaknuta iz „normalnog“, ali zavisna o „Realnom“, koja, u parafrazi nekoliko teza Nirman Moranjak-Bamburać, mora uključivati pojmovne kategorije nasilja (*Gewalta*), tijela, konstrukciju „ratnoga subjekta“, dokumentarnost i (ratni) „teren“, mobilizaciju kulture (i pisanja) kao *pharmakona* ili otpora *barbarizaciji* itd. (Moranjak-Bamburać 2004, Matanović 2004, usp. čitav tematski broj „Sarajevskih sveski“ 2004).

Posljednji sloj tranzicije također nije homogen, no procesi i ideologije kojima je vođen posljednjih desetljeća razmjerno su prepoznatljivi. Aktualno iskustvo hrvatskog društva u ovom se sloju artikulacije supostavlja u odnos prema zamišljenom Drugom, Zapadu i prema (što konkretnim, što zamišljenim)

---

rat, koja je prihvaćena i prepoznatljiva i u javnosti i u politici, no ne i u svojoj historiografiji.

5 Samo kao primjer, suđenja za ratne zločine i pitanja povrata imovine.

kriterijima *izvana*, a za što se u različitim kontekstima upotrebljavaju nazivi poput „procesi prilagođavanja“ (tržištu, EU) ili „procesi integracije“ (EU, NATO). I kao stanje prijelaza i kao teleologičan pojam tranzicija se u tom sloju oblikuje prema drugosti, izvanjskosti i zamišljenoj predodžbi utopijskoga reda koji se konstituira na Zapadu. Naravno, i društvo, u ovome slučaju kao kolektivni subjekt tranzicije, na poziciji je drugosti spram zamišljenog/izmišljenog Zapada. Taj dijalogični, pa i dijalektički sloj tranzicije aktualan je od osamostaljenja Republike Hrvatske, a djelatan je i u suvremenosti, s različito postavljenom vizijom dovršetka.

Ovaj sloj artikulacije tranzicije, premda nominalno i mitotvorno prisutan i u devedesetima, preuzima dominaciju upravo od dvijetisućitih godina, kada sustav postaje manje autoritaran, Hrvatska izlazi iz izolacije, a nevješta i katkad hegemonijska proizvodnja i rekonstrukcija nacionalnog imaginarija postaju predmetom javne kritike. U tom razdoblju politika i polje političkog u prvo vrijeme pokazuju tendencije spektakularizacije da bi zatim, nakon početka globalne ekonomske krize 2008. politika upala u ponor gubitka legitimiteta. Privatizacijski procesi se, za razliku od devedesetih godina, internacionaliziraju, posebice u velikim financijskim, telekomunikacijskim pa i energetske sektorima, a nadzor i proizvodnju medija velikim dijelom preuzima korporativni sektor. Događa se tzv. „druga tranzicija“ (Prica 2004, Duda 2009).

Premda je priprema trajala desetljećima, od osamdesetih godina, a devedesete se nastavljaju na te procese, u svijetu se odvijaju značajne transformacije koje artikuliraju i tranzicijske procese na njihovoj

periferiji. Radi se o povijesnoj razgradnji zapadnjačke države blagostanja, o čemu je dosad mnogo pisano (usp. npr. Klein 2002, Harvey 2005, Klein 2008, Wahl 2011). Djelovanje ekonomskih modela Čikaške škole u teoriji i praksi dovest će do političkog prihvaćanja u tačerizmu i reganizmu, čemu će se prilagoditi i politička socijaldemokracija Giddens-Blairovim „trećim putem“ ili raznim „srednjim putevima“. Dominantna ekonomska paradigma od osamdesetih naovamo povezivat će se i imenovati uglavnom modelom neoliberalnog kapitalizma po starom novoaktiviranom modelu Milтона Friedmana, s različitim općim mjestima kao posljedicom: uz razbijanje ideje države blagostanja, refrena o potpunoj „deregulaciji“ tržišta, privatizacije javnih resursa kao konačnih rješenja, sveprisutnog *outsourcinga*, preko „doktrine šoka“ koja je pod tim nazivom provedena upravo u postsocijalističkim tranzicijskim zemljama, primjerice Poljskoj (Klein 2008), dok su njezini nositelji sudjelovali u stvaranju ekonomskih politika već umiruće SFRJ u vrijeme tzv. Markovićevih saveznih reformi. Ekonomski, politički i kulturno događa se značajan pomak prema modelu konzumerizma i u postsocijalističkim društvima (Hromadžić 2011). Hrvatska se pridružuje svijetu: „naše je društvo potrošačko“ (Bauman 2005: 23).⁶

Nasuprot čvrstoći i krutosti prostora, vremena i institucija moderniteta i „teškog kapitalizma“, suvremeno se društvo odlikuje nestalnošću i netrajnošću koju Zygmunt Bauman objedinjuje širokim terminom

---

6 Premda se iz interesnog žarišta ne smije ispustiti fenomen potrošačkog društva u socijalističkoj Jugoslaviji kao ideologizirani primjer uspješnosti socijalističkog društva (usp. Duda I. 2005, 2010)

„tekućeg“ (ili „protočnog“) (Bauman 2011). Od devedesetih se mora pratiti i globalna informatička revolucija, pri čemu pojmovi medija, novih medija, posredovanja, mreža i identiteta postaju fenomeni koji transformiraju komunikaciju, pismenost, politiku, umjetnost i čitavo društvo (usp. Castells 2002). Ovi procesi otvaraju pitanja o potrebi opisivanja ponovne artikulacije procesa moderniteta nudeći različite modele opisa, od spomenutog „tekućeg moderniteta/modernosti“, „supermoderniteta“, konstantnog preispitivanja nekada aktivnog pojma postmoderniteta do modela „pronalaženja političkoga“ u projektu „refleksivne modernizacije“ (Beck 2001).

Budući da je upravo u dvijetisućitima napisan najveći broj tekstova o tranziciji, upravo je ovaj sloj artikulacije – globalnoparadigmatski – prevladavajući u prozi o tranziciji.

Tako da se zapravo, kada se u Hrvatskoj govori o tranziciji, može govoriti o više tranzicija. Analiza književnih tekstova o tranziciji pretpostavlja iščitavanje svih slojeva hrvatske tranzicije kako bi se interpretirali raznorodni elementi tranzicijskog mozaika. Interpretativno nije svejedno koji slojevi tranzicije predstavljaju interes i problem pojedinog teksta.

Konačno, pojam tranzicije logično je usko povezan s pojmom postsocijalizma, nerijetko se pojmovi u znanstvenom polju i isprepleću, no nije riječ o istoznačnici. Postsocijalizam je kulturnopovijesno konkretniji pojam koji upućuje pogled prema preoblikovanju praksi iz socijalističke prošlosti. Posljedica je govora o postsocijalizmu dvojaka: s jedne strane njime se omogućuje svojevrsno priznavanje iskustva koje je alterno onome zapadnom, što omogućuje istraživačima, napose etnologima i antropologima,

taksonomiziranje pojava autentičnih artikulacija drugosti ili čak „potonulih kulturnih dobara“ socijalizma i bilježenje iskustva različitosti. S druge strane, takvo se nevinno bilježenje može interpretirati kao odraz „nezrelosti“ i zaostalosti ili predstavljati zapadnu akademsku egzotizaciju,⁷ a vrlo rijetko, i to tek u diskurzu humanistike, posebice u antropologiji ili kulturalnim studijima, postsocijalizam se otkriva kao analitički neutralan element kulture, ili čak takav koji pretpostavlja određeni odnos samovrednovanja kulture ili mogućeg polazišta za specifične (epistemološke) artikulacije (usp. npr Prica 2004, 2005, 2007). Tim se odnosom opsežno bavila Maša Kolanović u uvodu zbornika *Komparativni postsocijalizam. slavenska iskustva* (Kolanović 2013) podsjećajući upravo i na stalnu „svjesnost vlastitih nestabilnih pozicija“ istraživača (isto: 15), autorefleksiju i na spomenute vremenske odnose.

Dijalog između (post)socijalizma i tranzicije određen je dvama kategorijama vremena, prošlošću i (projektivnom) budućnošću. Pri tome je u konkretnom društvenom kontekstu socijalistička prošlost, i već sama po sebi, zamagljena i podložna (re)konstrukciji, a dodatno je opterećena ideološkim projektom

---

7 U tom smislu zanimljivo je i kako je u dijelu tekstova i znanstvenih projekata sa Zapada frekventan i operabilan termin *postcommunism*, premda je neprecizan i višeznačan. Rasprava u vezi s tim terminom kreće se uglavnom oko različitog razumijevanja pojma „komunizam“, a koja se, između ostalog, često kreće i oko pitanja u kojoj je mjeri komunizam povijesno ostvaren. U odgovoru na to pitanje uzimaju se, očekivano, različiti kriteriji, a u domaćoj se praksi ipak uobičajio precizniji pojam „postsocijalizma“.

kolektivnog samozaborava, preispisivanja ili bar utišavanja/snižavanja registra. S druge strane, teleološka vizija dovršenog tranzicijskoga projekta također je konstrukt, tako da je razdoblje tranzicije ispunjeno oblikom privremenosti ili ne-vremena, svojevrsne laboratorijske čekaonice u kojoj su se društvene promjene slobodne oblikovati u neočekivanim smjerovima. Neodređena sadašnjost između dva protežna konstruirana polja vremena, premda iz te perspektive nepostojana i nestabilna, neodgodivo je stvarnosna i izravna. U takvoj se stvarnosti oblikuje i suvremeno hrvatsko društvo i njegova književnost.

2.1.1 Prema dijalogu, pogled *iznutra*, glasovi subjekata tranzicije i iskustva proturječja: antropologija, etnografija i kulturalni studiji

Etnologija i antropologija moguće su najagilnije humanističke discipline koje u Hrvatskoj, ali i šire, na prostoru bivše Jugoslavije, uspijevaju proizvoditi analitički okvir i utjecajnu akademsku diskusiju o postsocijalizmu i tranziciji. Humanistička literatura o tranziciji upravo je ohrabrujuće opsežna. U Hrvatskoj postoji niz znanstvenih projekata, pojedinačnih istraživača i institucija, od kojih vrijedi istaknuti Institut za etnologiju i folkloristiku te niz tematskih zbornika i monografija koji opsežno problematiziraju teme kulture socijalizma, suvremene artikulacije socijalizma (Čale Feldman i Prica ur. 2006) i prakse tranzicije kao „kulture prakse postsocijalizma“ (Prica i Škokić, ur. 2011). Humanističke discipline u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji u nizu tekstova pozivaju upravo na potrebu *pogleda iznutra* i uspostavu dijaloga iz pozicije postsocijalističkog subjekta

prema pogledima izvana, i to ne samo u istraživa-
njima postsocijalizma, već i socijalizma:

(...) koliko bi bilo važno utvrditi mogući znan-
stveni karakter antropologije socijalizma kod kuće,
pogotovo koliko bi se to područje moglo označiti
kontinuitetom znanstvenoga nasljeđa etnologija
u doba socijalizma, a koliko bi, eventualno, va-
ljalo da ima neka razlikovna, inovativna obilježja
budući da se danas oblikuje kao retrospektivno,
i to s obzirom na novouspostavljene socijalne,
kulturne i znanstvene okolnosti. (Prica 2005: 18)

Taj se program artikuliranja domicilnih iskustava
socijalizma i postsocijalizma odvija u velikoj mjeri unu-
tar antropologije i etnografije koje nasljeđuju diskurz
autoreferencijalne pozicije postmoderne antropologije.

Upravo s pozicija humanistike tranzicija se
otkriva kao dijalektičan pojam, uznemirujuće protur-
ječan. Etnologinja i teoretičarka kulture Ines Prica, u
članku koji u maniri postmoderne antropologije epi-
stemološkom autorefleksijom i refleksijom epistemo-
logije otvara neuralgična polja pisanja i istraživanja
tranzicije u domaćoj humanistici u njezinim odnosima
prema Zapadnoj i onoj koja je nastoji oponašati, opi-
suje suvremenu kulturalnu hrvatsku stvarnost, onu u
kojoj su socijaldemokracija i Severina Vučković jed-
nakovrijedna analitička uporišta. Prica ocjenjuje da je
upravo „hibrid horora i ispraznosti kulturnog svakod-
nevlja te njegove vrijedne i kompenzatorne analitičke
kritike zaslužio nositi zastavu hrvatskoga identiteta s
početka 21. stoljeća“ (Prica 2004: 142).

Ta referencijalna sadržajna dvojakost otvara
mogućnosti interpretacija postsocijalističke tranzicije
s artikulacijama postmoderne:

Ne samo da su, dakle, invencija postmodernizma i analiza socijalizma blisko povezane (usp. MacDonald, 1991), nego je *postsocijalističko stanje* zapravo njegova podrazumijevana (anticipirana) kulturna stvarnost. (Prica 2005: 10)

Proturječje i dijalektičnost ovdje proizlaze iz sudara paradigmi, zapadnjački postavljenog postmoderniteta kao sveprožimajuće i *svekonzumirajuće* kulturne stvarnosti postsocijalističkih društava, ali i kao sukoba zapadnjačkog tranzitološkog diskurza s iskustvenim proturječjima pogleda *iznutra*, s iskustvima postsocijalističkih (ex-socijalističkih) istraživača i stalnog samoispitivanja, preispitivanja i preispisivanja epistemološke pozicije između „neutralnih“ disciplina sa Zapada i već-po-sebi-hibridne etnološko-antropološke hrvatske tradicije. Nadalje, nestabilnost se *osjeća* i zbog tektonskih poremećaja bourdieovski zamišljenog kulturnog polja u kojem se, paradoksalno, vrijednosno usmjerene kulturne prakse u vremenu socijalizma preoblikuju u polje koje je ispražnjeno te mu je postmodernistički omogućeno *proždiranje* i implementiranje cijelog niza raznorodnih i proturječnih elemenata, tj. gotovo svih oblika kulturnih iskustava. Recentni zbornik iz radionice Instituta za etnologiju i folkloristiku, *Horror, porno ennui* (Prica i Škokić, ur. 2011) raščlanjuje i objedinjuje heterogenost tih iskustava.

Proturječje i dvosmislenost sadržajnih i temporalnih iskustava obilježila su sam početak procesa tranzicije, odnosno nestanak socijalističke države i komunističke utopije u Sovjetskome Savezu. U utjecajnoj studiji *Everything Was Forever, Until It Was No More* (2005) i jednom od najcitiranijih tekstova o procesu pada komunizma Alexei Yurchak opisuje:

Kako otkrivaju ove i nebrojene druge priče o kasnim osamdesetima, kolaps sustava mnogima je u sovjetskom narodu bio potpuno neočekivan i nezamisliv sve dok se zapravo nije dogodio, a čim je pak započeo, ubrzo se učinio posve logičnim i uzbudljivim. (Yurchak 2005: 4)

Za teme koje se bave društvima u tranziciji, postsocijalističkim društvima, društvima nakon „pada komunizma“ ili „pada željezne zavjese“ humanistika s obje strane virtualno postavljene granice pokazuje neskriveni interes, o čemu svjedoče i nebrojeni zbornici i sintetičke studije (usp. Bonnell ur. 1996, Verdery 1996, Erjavec ur. 2003, Ribić ur. 2007, Herrschel ur. 2007, Svašek 2008, Prica i Škokić, ur. 2011 itd.).

I ostali artikulacijski slojevi hrvatske tranzicije u domaćoj se humanistici otkrivaju kao pomno obrađene teme. Tematski broj časopisa *Etnološka tribina* iz 1992. posvećen je u cijelosti etnografiji rata i predstavlja ishodište ovih disciplina za problematiziranje teme rata.⁸ Sloj artikulacije nacionalnog imaginarija, osim što predstavlja nezaobilazna poglavlja u studijima postsocijalizma, posebno je osjetljiva i analitički zahvalna tema na prostorima bivše države. U hrvatskoj je znanstvenoj sredini studija Reane Senjković *Lica društva, likovi države* (2002) najiscrpnija interpretacija proizvodnje i artikulacije nacionalnog imaginarija, s opsežnim poglavljem o problematici suvremenih teorijskih pristupa propagandi i masovnim medijima, i u određenoj je mjeri komplementarna s radovima Ivana Čolovića, posebice studijom

---

8 U tom broju, uz tekstove o ratu, objavljen je i članak Dunje Rihtman Augustin „Etnologija socijalizma i poslije“ (1992).

Bordel ratnika (2000). U parafrazi postkolonijalnog momentuma koji je proizveo *Orijentalizam* Edwarda Saida, imajući u vidu eurocentričnu predodžbu balkanskog prostora kao konfliktnog područja, nastaje ideja „balkanizma“ Marije Todorove i radovi Milice Bakić Hayden. Stanje između – polukolonijalno, poluorijentalno (Todorova 2006), konflikt, zaostalost, nasilje (Bakić Hayden 1995) i, konačno, Balkan kao „prostor u koji Europa upisuje svoje nesvjesno“ (Žižek 2008) uspostavljeni su, opet iznova dijaloški, ishodišni toposi balkanologije. Zbirka radova *Polutani dugog trajanja* Tee Škokić i Andree Matoševića (2014) recentniji je domaći prilog problematiziranju ustaljenih i simplificiranih balkanoloških pozicija.

Posljednji i najšire obuhvatni sloj artikulacije tranzicije najčešće je zahvaćen praksom kulturalnostudijskih istraživanja. Postoji razmjerno relevantan broj istraživanja koji obuhvaćaju interpretaciju suvremenih kulturnih praksi unutar postojeće kapitalističke konzumerističke paradigme. Riječ je o tekstovima koji se bave primjerice temama izdavaštva i popularnih časopisa (Grdešić 2010), kulturnom politikom i (javnim) prostorima (Zlatař Violić 2008), konzumerističkom kulturom (Hromadžić 2010) ili promjenama u medijima i tehnologijama. Nastojanje uspostavljanja epistemološkog okvira za pristup književnim fenomenima tranzicije predstavlja tekst „Tranzicija i „problem alata“: bilješke uz lokalno stanje književnoga polja Deana Dude“ (2009) u kojem, uz interes za problematiziranje istraživanja književnosti u hrvatskoj suvremenosti, autor pojam tranzicije određuje „kao proces bez iščekivanoga izvjesnog svršetka“ čije je jedino jamstvo „(...) tek kontinuitet

promjena, nova doza fleksibilnosti i straha od zaostajanja, dakle tipična obilježja Baumanova protočnog života“ (Duda 2009: 412).

2.1.2 Mjerljivi pogled *izvana* i otpori: polilogičnost u društvenim znanostima

Epistemološki okvir društvenih znanosti iz kojega se pristupa istraživanjima tranzicijskih procesa u Hrvatskoj nije homogen, i to zbog samog sadržaja toga okvira. Društvene znanosti u ovome slučaju, posebno sociologija i politologija, svjesno moraju računati na svojevrsnu *diskrepanciju* između specifičnosti ljudskog, kulturnog i simboličkog, odnosno društva, što čini predmet tih znanosti, i nužnosti racionalne, pozitivne, prirodne pa i prirodnoznanstvene istraživačke pozicije.⁹ Pritom se kroz povijest tih društvenih znanosti na različite načine iznalaze „rješenja“ zadanog ambigviteta i, klizeći između polova metodološkog pozitivizma *hard sciences*¹⁰ i humanističke dijalektike, artikuliraju modelima koncepcija, škola i pravaca. To omogućuje interpretacije epistemoloških poteza društvenih znanosti kao implicitno

---

9 „Zbog činjenice da ljudsko-društvenu razinu univerzuma ljudi tvorimo mi sami možemo lako zaboraviti da njezin razvoj, njezine strukture i njezine načine funkcioniranja zajedno s njihovim objašnjenjem, nama samima, ljudima, nisu ništa manje nepoznati, da ona nije u manjoj mjeri nešto što treba postepeno otkriti od razvoja, strukture, načina funkcioniranja i objašnjenja fizikalno-kemijske i biološke razine“ (Elias 2007: 23).

10 Jedan od kolokvijalnih anglofonih termina za prirodne znanosti.

ideoloških, premda se ta ideološkičnost danas, kao što to primjećuje Rade Kalanj, „smatra nekom vrstom zaostale, prevladane, beskorisne i suviše intelektualnosti koju je pregazilo vrijeme i koja traži probleme tamo gdje ih više nema“ (2009: 237). Diskrepancija u društvenim znanostima sadržana je u tome što se nastojanje za neutralnim znanstvenim pristupom može aktualizirati, posebno kada je riječ o konkretnom suvremenom problemu kakav je tranzicija, u političnosti koja je ideološki, katkad i politički obojena. Riječima Zygmunta Baumana:

Ne postoji izbor između „angažiranog“ i „neutralnog“ bavljenja sociologijom. Sociologija bez izjašnjavanja nemoguća je. Bilo bi uzaludno tražiti moralno neutralan stav među mnogim sociološkim trendovima koji se danas prakticiraju, trendovima u rasponu od izrazito libertarijanskih do nepokolebljivo komunitarnih. Sociolozi mogu poricati zaboravljati „svjetonazorske“ učinke svoga rada, kao i utjecaj tog nazora na čovjekovo pojedinačno ili zajedničko djelovanje, ali samo po cijenu proigravanja te odgovornosti za izbor s kojim se sva ostala ljudska bića svakodnevno suočavaju. (2011: 209)

Tako će dio znanstvenika, metodološki operirajući pozitivnijim i mjerljivijim setom poteza, pristupiti tranziciji u Hrvatskoj na način djelomice zadanih zapadnih, *izvanjskih*, okvira, kriterija, mjera i mjera. Upravo tako u društvenim znanostima diskurz *prilagodbe i približavanja* predstavlja transponiranje pojmova iz polja političkog u epistemološki potez.

Procesi približavanja Europskoj uniji tako u politologiji i sociologiji mogu predstavljati dovrše-

tak političke tranzicije. Primjerice, istražujući promjene sociokulturnog konteksta hrvatskoga društva tijekom postsocijalističke tranzicije, sociolozi Inge Tomić Koludrović i Mirko Petrić postavljaju tezu da je „u društvenom smislu tranzicija u Hrvatskoj već završena“ (2007: 885).¹¹ Ipak, u istraživanju ukazuju na brojne specifičnosti hrvatske tranzicije koje se u velikoj mjeri odnose na događaj i posljedice rata (usp. Kasapović 1996), razne oblike društvenih nepravdi, pri čemu se autori pozivaju na recentna sociološka istraživanja, ali u velikoj mjeri i na stariji tekst *Kulturna politika Republike Hrvatske* (Cvjetičanin i Katunarić 1998), dakle, tekst politike s pripadajućim političkim (izvršnim) potencijalom, što ponovo ukazuje na povezanost dviju diskurzivnih praksi i pripadajuće epistemologije.

Istraživanja velikoga broja tema hrvatske tranzicije u društvenim znanostima opsežno se provode kroz više znanstvenih projekata i publiciraju još od devedesetih u tematskim zbornicima (usp. Meštrović i Štulhofer prir. 1998) ili tematskim brojevima časopisa,¹² a zbornička dijaloška tradicija nastavljena je i u najnovije vrijeme,¹³ uz različite interdisciplinarne radove, primjerice s povjesničarima.¹⁴ Upravo je u takvim skupnim radovima pluralizam društvenoznanstvenog pristupa

---

11 Tu tezu o dovršenosti tranzicije Tomić Koludrović zastupa i u drugim, recentnijim istraživanjima.

12 *Društvena istraživanja. Časopis za opća društvena pitanja*. 2007., 16/4–5, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb.

13 Ramet, Sabrina P., Matić, Davora ur. 2006. *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*, Alinea, Zagreb.

14 Tihomir Cipek, Josip Vrandečić, ur. 2007. *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Alinea, Zagreb.

najsnažnije iščitljiv jer pod istim kišobranom komuniciraju tekstovi potčinjeni *pogledu izvana*, s onima koji su bliskiji kritičkoj tradiciji humanističkih znanosti i koji će problematizirati ponuđene modele.¹⁵

2.1.3 Kritika tranzitologije i osustavljeno marginaliziranje: kritička teorija i filozofija

U očekivanom i pretpostavljenom okviru polilogičnosti kojom se zahvaća tranzicija postoje ipak oni glasovi koji, katkad samo u određenom trenutku, uspijevaju iskoračiti izvan horizonta očekivanja govora o tranziciji i uzburkati dominantni pretpostavljeni implicitni društveni dogovor. Tekstovi bliski kritičkoj teoriji upozoravaju na različite mogućnosti iščitavanja hegemonijskih ili bar monoloških i monopolizirajućih učinaka koje proizlaze iz tog implicitnog dogovora. Pozicije tih tekstova, a često su podudarne s vanjskim pozicioniranjem autora, „gurnute“ su na rubove, neki od autora djeluju izvan matične zemlje, neki su odabrali izgnanstvo, a neki autori i tekstovi su jednostavno ignorirani.

Na primjer Dubravke Ugrešić i njezinu rubnu i „nomadsku“ poziciju egzila ne treba posebno podsjećati.¹⁶ U knjizi eseja *Kultura laži* (Ugrešić 1996) uz

---

15 Primjerice tekstovi Žarka Paića u zborniku *Sociokulturni kapital i tranzicija u Hrvatskoj* (Meštrović i Štulhofer ur. 1998), koji je uz to i autor knjige *Politika identiteta* (2005) o odnosu društva i kulture, kao i brojni tekstovi i projekti („Metaforizacije političke zajednice u javnom diskursu: Hrvatska i Europska unija“) kroatista u politologiji, Iva Žanića.

16 Uz Dubravku Ugrešić, sličnu poziciju dijeli i Slavenka Drakulić. Obje autorice u više se knjiga bave tranzicijom u

oštru kritiku hrvatskog patrijarhalnog nacionalizma i „kulturu licitarskog srca“ upozorila je na tada vrlo snažnu pojavu i proces „konfiskacije pamćenja“:

Nova vlast, „postkomunistička“, zna za visoku manipulativnu vrijednost kolektivna pamćenja. Jer kolektivno pamćenje može se brisati i nanovo upisivati, dekonstruirati, konstruirati i rekonstruirati, konfiscirati i rekonfiscirati, proglasiti politički korektnim ili nekorektnim (komunističkim jezikom rečeno: podobnim ili nepodobnim). Politička borba je borba za teritorij kolektivna pamćenja (isto: 285²).

Premda je upravo hrvatska humanistika u sljedećim godinama otvorila prostor istraživanjima socijalističke memorije, a nakon dvijetisućitih je korporativna matrica uspjela reinterpretirati njezine tržišno upotrebljive elemente, sredinom devedesetih ovo je bio „glas s ruba“ koji je vrlo jasno locirao systemske hegemonijske strategije hrvatske tranzicije i njezina nacionalnopreporodnog sloja usmjerene na kolektivnu i osobnu memoriju. Pamćenje i predstavljanje, predočavanje kako socijalističke prošlosti, tako i iskustava devedesetih, uz političnost memorije kao poprišta kulturalne borbe, ne treba ni podsjećati, jedna je od tema ovoga rada.

Gotovo petnaestak godina kasnije Dean Duda također piše knjigu eseja, naslovljenu *Hrvatski književni bajkomat*, u vrijeme *razvijene tranzicije*, uhodanog i nekonfliktnog korporativno-književno-medijskog polja i „književne scene“, u trenutku „medijskim konsenzusom uspostavljene tranzicijske književne renesanse“ (Duda

---

Hrvatskoj, posebno njezinom nacionalnopreporodnom, ali i ratnom (*Oni ni mrava ne bi zgazili*) artikulacijom.

2009: 9). Kritičko razotkrivanje analitički zahvalnih neuralgičnih, proturječnih, ideološki obojenih, ali i konsenzualnih, sistemski nekonfliktnih poprišta tog kompleksnog polja i upućivanje na hegemonijske aspekte novog (i ne samo tržišnog) „sistemskog nadzora“ književnosti, nije proizvela, kako to u pogovoru primjećuje urednik knjige Viktor Ivančić, „pravu raspravu“. Upravo je manjak dijaloga, izostanak kritičke rasprave, inzistiranje na nekonfliktnosti književno-medijskoga polja jedna od tih opisanih značajki hrvatske književne tranzicije u kojoj su ignoriranje i prešućivanje konzistentno uspješna strategija.

Strategije prešućivanja i (samo)zaborava su sistemske i proizlaze iz ideoloških pozicija kojima se konstituira postsocijalizam, postkomunizam ili tranzicija. Kao što je moguće prerusene hegemonijske pojave uočavati na polju književnosti, ali i šire u tranzicijskome društvu, moguće ih je locirati i u samom diskurzu o tranziciji. Boris Buden, također jedan ekspatriрани pisac i istraživač,¹⁷ javio se 1996. u istoj Arkzinovoj biblioteci kao i Dubravka Ugrešić knjigom *Barikade*, radikalnim kritičkim čitanjem društva devedesetih.¹⁸ To je prva od nekoliko njegovih knjiga

---

17 Treba naglasiti da postoje razlike između pozicija autora koji djeluju izvan i unutar hrvatskog društva i akademskog polja, a one se ogledaju ponajprije u recepciji. Rubnost je tako posljedica artikulacije u „domaćem“ polju; autori iz egzila na Zapadu predstavljaju legitimirane i egzemplarne glasove subjekata tranzicije. S vremenom, uz trenutak druge tranzicije, i hrvatsko društvo otisnulo je egzilne autorice s pozicija rubnosti.

18 Među istraživačima s ruba valjalo bi spomenuti i ekonomista Branka Horvata, teoretičara samoupravnog socijaliz-

kritika tranzicijskih društava, a Buden značajke hegemonijske systemske prakse i mišljenja prepoznaje i u samom diskurzu „tranzitologije“. Pojam tranzicije kao konstrukt zapadne politologije vezivao se uz pojave društvenih promjena u južnoameričkim društvima nakon pada diktatura, da bi bio transponiran na postsocijalistička društva. Buden u knjizi *Zona prelaska. O kraju postkomunizma* (2012)¹⁹ „takozvanu“ tranzitologiju opisuje kao „ciničnu ideju“ „da ljudi koji su sami izvojevali svoju slobodu prvo moraju da nauče da tu slobodu zaista i uživaju“ (2012: 42). Ovo otkriva „paradoks koji ukazuje na najveći skandal najnovije istorije: ljudi koji su upravo u demokratskim revolucijama 1989/90. dokazali svoju zrelost, postali su preko noći deca!“ (isto: 39) Ta logika zapadnog liberalno-demokratskog kapitalizma koja provodi u postkomunističkim zemljama „represivnu infantilizaciju društva“ (isto: 41), „represivno lišavanje zrelosti pravog subjekta ‘demokratskih promena’, na njegovu

---

ma i vjerojatno najpoznatijeg jugoslavenskog ekonomista. Njegova istraživanja, prije devedesetih vrlo utjecajna na Zapadu, nakon promjene sustava potisnuta su na marginu, premda je ovaj znanstvenik i dalje objavljivao. Upravo se tako njegova interpretacija tranzicije razlikuje od dominantne struje u ekonomskom diskurzu. U članku „Tranzicija kao restauracija“ Horvat ekonomski prijelaz opisuje kao „restauraciju nereguliranog kapitalizma“ (Horvat 2009: 2) i „proces kretanja unatrag radi ponovnog uspostavljanja društvenog sustava koji je postojao prije“ (isto).

19 Prijevod na srpski objavljen je 2012. u izdanju beogradske Reči, izvorno je knjiga objavljena na njemačkom 2009., a dijelovi su objavljavani u prijevodima na engleski i srpski 2010. i navedeni su u bibliografiji. Ovo se naglašava jer se na Budenov rad često referira i u ovom istraživanju.

potonju desubjektivizaciju“ (isto: 49) ostvaruje se kako bi ona prikrila vlastiti manjak, odustajanje od utopijskih zamisli o boljem i slobodnijem društvu.

Upravo, primjećuje Buden, onaj trenutak pada Berlinskoga zida, kojim Zapad ostaje trajno fasciniran, trenutak u kojem su njegovi akteri „odjedanput ugledali sebe same, moći vlastitih odluka, beskonačnost svojih želja i interesovanja, otvorenu budućnost, ukratko – sopstvenu slobodu“ (isto: 33) označava trenutak „radikalne politizacije svega postojećeg“ (isto), a to postojeće postaje političko pitanje o fundamentima, temeljnim vrijednostima društva.

No ono što dolazi nakon, prevlast cinizma nad (Sloterdijkovom) ironijom, utopija koja postaje „psovkom“, „kulturalizacija i depolitizacija“, „nadoknađujuće revolucije“ (Buden 2013) određuje procesne koordinate na kojima se artikulira postkomunizam i razotkriva logika njegove stvarnosti i fantazama. Kao što će se pokazati, Budenovi su uvidi iznenađujuće podudarni s mnogim od predodžbenih elemenata hrvatske tranzicije koji se oblikuju u prozi koja je tematizira i u „diskurzivnoj eksploziji“²⁰ o tranziciji upravo će ovaj pogled s „ruba“, pogled upućen istovremeno izvana i iznutra, otvoriti dijaloška sjecišta s imaginarijem hrvatske tranzicije.

U različitim oblicima diskurzivnih praksi o tranziciji predloženi modeli predstavljaju i dominantna i opozicijska čitanja, no upućuju više na različite razine pregovaranja (usp. Hall 2006) u dekodiranju danoga pojma tranzicije. Humanistika je, uz dijalogičnost, zapravo u potrazi za izvornim epistemološkim mode-

---

20 Parafraza Stuarta Halla iz jednog članka o problemu „Komu treba identitet“ (Hall 1996).

lima, a istraživači društvenih znanosti pojedinačno se pozicioniraju u pretpostavljenim okvirima multidiskurzivnosti. Riječ je o zanimljivim procesima unutar akademskih polja, različitim strategijama uspostavljanja njihova okvira (i ruba). Pa premda oni onemogućuju jednoznačno određivanje prema tranziciji, otkrivaju mogućnost zaključka značajnog za polje književnosti – tranzicija je pojam koji je podložan strateškom diskurzivnom i ideološkom oblikovanju.

Valja primijetiti još nešto značajno, a to je da „kritika tranzitologije“ kao konstrukta postavljenog izvana polako postaje, čini se sve više, i refren domaćeg akademskog polja jer se pokazuje da dosadašnje istraživačke prakse ne uspijevaju odgovoriti na kontingencije prepoznate „na terenu“. Još 2004. Ines Prica na samom kraju rada naslovljenog „In Search of Post-socialist Subject“ zaključuje da bi novi antropološki pristupi postsocijalizmu trebali moći uvažavati i računati na „subjekte povijesti“ koji sadašnjost, „*the future now*“ ispisuju i istražuju, vodeći računa o „revolucionarnom potencijalu“, što je sasvim podudarno s pogledom Borisa Budena (Prica 2004). Ne samo u etnologiji, i u sociologiji se prepoznaje epistemološki pomak, tako Dražen Lalić i Pero Maldini (2010) pišu o „otupjelom oruđu“, odnosno „neprimjerenosti koncepta tranzicije“ (Lalić i Maldini 2010: 29). Do tog su značajnog preusmjeravanja fokusa s uobičajenih modela kojima se pristupa tranziciji, kako će se pokazati, vodila i istraživanja na tekstovima u ovome radu.